

1. Островий В. М. Голодомор на Поділлі 1932-1933 рр. за матеріалами архівів Хмельницької області / В. М. Островий // XII Всеукраїнська науково-практична конференція „Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття” (до 80-х роковин пам’яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні) : зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. – Хмельницький : Вид-во ХІ МАУП, 2014. – Вип. 7. – 284 с. (С. 161-170).

УДК: 314.156.5:930.25 (477.43/44) „1932-1933” (09) (045)

Островий В. М.

ГОЛОДОМОР НА ПОДІЛЛІ 1932-1933 рр. ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Національне відродження України потребує об’єктивного дослідження історії минулого української нації без чого неможливий її подальший повноцінний розвиток. Адже трагедія яку довелося пережити українцям 1932-1933 рр. за жорстокістю і масштабністю немає аналогів у світовій історії. Відчуття відповідальності прийдешніх поколінь очевидне. Єдине, що можливо та необхідно зробити – це вшановувати пам’ять убитих голодом, ретельно дослідити уроки голодомору, щоб подібне більше ніколи не повторилося, адже помер кожний четвертий українець.

Слід зазначити, що проблема голодомору має колосальну літературу як на республіканському так і регіональному рівнях України [1-8]. Однак, не зважаючи на це, подальше вивчення проблеми залишається відкритим і актуальним. Мусимо констатувати, що події 1932-1933 рр. і досі не викликають належної рефлексії, як з боку влади, так і суспільства. Можна навіть погодитися з думкою, що ця планетарна трагедія просто замовчується. Відповідно значної ваги та цінності набувають регіональні дослідження, зокрема дослідження голодомору на Поділлі.

Причини голодомору 1932-1933 рр. в Україні треба шукати в політиці радянського уряду 1920-30-х рр. спрямовану на модернізацію промисловості. Рішення XV з’їзду ВКП(б) 1927 р., що передбачали поступовий добровільний процес кооперації гальмували швидкі темпи індустріалізації. Сталін зрозумів, що

потреби промисловості простіше задовольнити спираючись не на 25-30 млн. індивідуальних селянських господарств, а на 250-300 тис. колгоспів. Селяни мушили перебувати у залежності від державних структур. 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про примусове вилучення у селянства зернових та форсовану колективізацію, оскільки за умов зростання ринкової ціни на хліб селянство відмовилося продавати державі хліб за нижчими цінами. Україна відносилася до групи районів, де колективізацію мали завершити восени 1931 р., або навесні 1932 р. Кремлівська влада кинула у маси гасло „Колективізації шалених темпів!”.

24 лютого 1930 р. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор підписав директиву партійним організаціям України, в якій ставилося завдання колективізувати республіку до осені 1930 р.

Окрім підйому промисловості за рахунок колективізації Сталін передбачав знищити самостійницькі тенденції України. Особливість України полягала в тому, що селянське і національне питання були тісно поєднані. По селах в основному проживали українці, а у містах росіяни та євреї, тому основний удар Сталін наніс у серце України – село. Заможний селянин з міцним господарством – потенційний провідник усякого спротиву, відповідно, для перемоги соціалізму треба було „зламати хребет куркулю”. Для початку необхідно було знищити незаперечний авторитет – Українську автокефальну церкву, яку ліквідували в 1929 р. Залишалась діяти російська православна церква яка контролювалася органами ДПУ. На місці зруйнованих церков встановлювали пам’ятники Сталіну. Для здійснення колективізації та розкуркулення в Україні 1930 р. було створено 5700 вербувальних бригад які займалися хлібозаготівля ми на селі та сприяли створенню колгоспів.

До всіх райвиконкомів від Окружного Кам’янець-Подільського фінвідділу станом на 7 травня 1930 р. надійшли директиви під грифом „Не підлягає оголошенню!”. В постановах говорилося, що особа яка не обкладалася прибутковим податком у 1920 р. має сплатити весь річний оклад за один термін як різницю. Оскільки стан несплати податків в Україні приватним сектором

порівняно з 1929 р. становив 300%, необхідно було посилити тиск на власника [9, арк. 22, 26].

5 лютого 1930 р. ЦВК та РНК РСР видає постанову „Про заборону самовільного переселення куркульських господарств та розпродажу їх майна” в цілях боротьби з ухилом куркульських господарств від оплати податків та інших повинностей [9, арк. 44]. Через рік Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про подвоєння рівня колективізації в Україні під час весняної посівної кампанії [9, арк. 76]. Радянська влада брутально грабувала селян, про що свідчить облікова відомість Кам’янецької Округи про землі та майно відібрані у куркульських господарствах станом на 1 квітня 1930 р. по Ново-Сталінському, Дунаєвецькому, Оринінському, Чемеровецькому районах [9, арк. 14]. Податковий тиск державної політики призводив до масової несплати податків і по містах. Недоплата по м. Проскурову станом на 1 квітня 1930 р. по приватному сектору складала – 74,2%. Щоби зібрати податки протягом пів року складено 740 описів майна, в тому числі – 35 на бідняків. Оскільки приватник став на шлях масового ухилу від сплати податків, було вирішено проводити показові процеси з максимальними санкціями суду і висилкою на 10 років. За практику надмірного оподаткування говорить той факт, що Фінансовий відділ Кам’янецької Округи отримав лише 15-20% від суми податків на той час, коли всі терміни минули [9, арк. 66-67].

Про дефіцит продуктів харчування в Україні свідчить той факт, що на ринках Проскурівщини в 1930 р. активізувався приватник-скупщик – селяни Криворіжжя, Одещини, Херсонщини скуповували продукти харчування. Через загрозу зриву державних заготівель ДПУ отримало наказ Народного комісаріату фінансів СРСР за №492 перевіряти не тільки багаж з продуктами але й ручну поклажу у пасажирів; конфісковувати пакунки на пошті, які містять понад 4 кг. ваги продуктів харчування. При цьому застосовувати кримінальний кодекс [9, арк. 71]. Масове притягнення до кримінальної відповідальності призводило до катастрофічного положення наприклад Проскурівського ДОПРу. У документах зазначалося, що камери переповненні, велика кількість в’язнів стоїть усю ніч не маючи можливості навіть присісти; 50% ув’язнених потребували госпіталізації (23.11.33 р.) [10, арк. 336].

РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили встановити план хлібозаготівлі по Україні на 1932 р. мав становити 356 млн. пудів, що було більше ніж для інших республік та районів СРСР. Це незважаючи на посуху минулого 1931 р., коли вимагали за планом 434 млн. пудів [11, арк. 2]. Фактично ця постанова прирікала Україну на штучний голод. Хлібозаготівля вражала своїми масштабами.

Наприклад одноосібник, житель с. Вірменські Хутори Оринінського району Л. Вербовий, 1930 р. здав державі 100 пудів хліба, у 1931 р. – 90 пудів, у 1932 р. – доведено завдання до 35 центнерів. За характеристикою сільради – він вороже ставився до державно-політичних компаній. Мешканець того ж села А. Дудко 1929 р. здав державі 65 пудів різних культур, 1930 р. – 94 пуди, 1931 р. – 101 пуд, а 1932 р. доведено тверде завдання – 192 пуди. За такої політики селяни були приречені на голодну смерть. У вересні 1932 р. за невиконання плану з хлібозаготівлі за безцінь описали та розпродали майно селянина Олійника [12, арк. 28-35, 78]. Після такої процедури селян як правило висилали на північ – Томськ, Красноярськ, Архангельськ, Єнисейський край, Новосибірськ – терміном від 3 до 10 років [10, арк. 160].

28 лютого 1932 р. до колгоспу „Комінтерн” с. Голенищеве Чемеровецького району було подано 60 заяв із проханням видати хліб колгоспникам. Із цієї кількості – 50% харчувалися виключно картоплею яку мали всього на 2 тижні. Для задоволення позову колгосп не мав фонду. Не вистачало 220 центнерів посівного матеріалу. Положення з фуражем було критичним. Коней годували виключно соломою з додаванням кормового буряку, в наслідок чого вони ледь рухалися, що загрожувало зривом посівної кампанії. Як зазначало керівництво, ця ситуація мала призвести до розпаду колгоспу. Очікувалося збільшення голодуючих колгоспників до весни, що не виключало можливості контрреволюційних виступів. Необхідно було здійснити термінові заходи по завезенню посівних матеріалів та продуктів харчування.

Біднячка, одноосібниця С. Блонська заявляла: „Нехай смерть бачу перед собою, але в колгосп не піду. Я цілу зиму з сім'єю їла лише буряк, хліб споживала лише на Різдво. Коней годують січкою, яка забруднена цвільлю, що викликала в

них захворювання шлунків. А в той час місцеві активісти наживалися за рахунок конфіскованого майна” [13, арк. 59-62].

На полях колгоспу с. Водички відбувалися часті простої тракторів через неякісне пальне яке було привезене з м. Одеси вже розведене з водою на 50%. У с. Педоси окремі сіячі боялися перевитратити відпущений колгоспним правлінням посівний матеріал, економили. В результаті з кожного гектару залишалося 45-50 кг. зерна після зменшеної норми висіву, створювалася загроза недороду. В багатьох селах посівний матеріал взагалі був відсутній. 16-19 липня в с. с. Дзеленці, Педоси, Мартинівці та ін. вже мали місце випадки опухання від голоду. За повідомленням місцевого ДПУ в с. Водички 27 липня колгоспники намагалися розтягнути сонячну макуху привезену для годування свиней та вимагали її роздати для харчування. Селяни масово виходили з колгоспів с. с. Гречан, Шаровечки, Ружичанки та ін. Основні причини як свідчили самі селяни „колгосп довів до голоду і діти колгоспників помирають голодною смертю” [14, арк. 22-23, 28, 31].

Засідання Президії Вінницького Облвиконкому від 8-9 вересня 1932 р. констатувало, що перша п'ятиденка місяця дала неприпустиме зниження надходжень хлібозаготівлі (31159 тон проти останньої п'ятиденки місяця – 45653 тонни). Виконання вересневого плану по області становило по радгоспам – 15,8%, колгоспам – 22,4% і одноосібним господарствам – 9,5%. Як наслідок загальне виконання плану по хлібозаготівлі – 15,5% та річного – 20,1%. Тому місцева влада робить висновок: „...вважати перебіг хлібозаготівлі по області як зовсім незадовільний...”. Як не дивно, а головною причиною вважалася недостатня оперативність керівництва районів, сільрад, колгоспів, невміння організувати роботу. Оголошено догану всім керівникам, а протягом наступних трьох п'ятиденок вересня вимагалось повністю стягнути тверді завдання по хлібозаготівлі. Це при тому, що в середньому по районах здано неповних 9% плану [15, арк. 67 зв.].

Мешканець с. Кучська Слобідка Ново-Ушицького району М. Гуляк говорив на адресу активу: „Самі ходять в доброму пальто а в нас відбирають усе по дешевим цінам – хліба не дамо. Індивідуальним господарствам було легше. Окрім

боргів нічого не маємо. За що працюємо?”. Селянин Дяков свідчив: „Якщо прийдуть і будуть вимагати хліба, хай що там буде, не дам. Дурень був, що в минулому році віддав, а то весною можливо було б обмінювати на речі у голодуючих”. Розповсюджувалися чутки, що селян обдирають за вказівкою Сталіна.

У с. Новичі Шепетівського району станом на 16 листопада колгоспникам видавали недоброякісну продукцію. Про вихід з колгоспу написали заяви 12 осіб. На роботу люди не виходили. Велися розмови про те, що скільки не працюй все одно держава забере весь хліб [16, арк. 18-69].

За повідомленням ДПУ голові Проскурівського райвиконкому Максимову від 15 вересня 1932 р. зазначалося, що колгосп с. Стуфченці засіяв на 60 гектарах землі овес, однак через незадовільну налагодженість роботи у колгоспі керівництво було змушено доручити збір урожаю приватному сектору за половину, чим дискредитувало колгоспне будівництво. Це діє відштовхуюче на колгоспників так і на майбутніх його членів [10, арк. 283].

По селам поширювалися факти приховування хліба. Зерно просто закопували, або просто замурували рятуючись від голоду. В с. Велика Березна Полонського району селянин П. Гуменюк підпалив свою хату, після того як був оштрафований за не здачу хліба [17, арк. 22].

Люди похилого віку були кинуті напризволяще. Так мешканець Славутського району Я. Каплун, 72-річний інвалід, синів якого вбили білогвардійці, одержував пенсії 10 крб. на місяць та 300 грам хліба на день, через що голодував [18, арк. 48].

ДПУ інформувало Деражнянський райвиконком про голодування у с. Богданівцях дітей у кількості 20 осіб, які стали безпритульними внаслідок смерті батьків. Вони ходили по селу напівроздягнені в холод, побиралися, що викликало негативні реакції односельців до влади [19, арк. 102].

Доведені до відчаю окремі селяни почали харчуватися собаками, котами, пацюками, різною падаллю, як наслідок гинули від інфекційних хвороб та епідемій. У Славутському районі зафіксовано більше 350 випадків висипного і 150 черевного тифу [20, арк. 91]. Люди оцінювали політику колективізації як

антинаціональну, терористичну. Так, 1932 р. заяви про вихід із колгоспу з 19 районів області, 59 господарств подала 2331 особа [21, арк. 49].

У травні 1932 р. у Вінницькій області за неповними офіційними даними голод охопив 400 населених пунктів де голодувало 13852 особи.

У доповіді начальника Полонського ДПУ Окса від 4 лютого 1933 р. зазначалося про складне положення через відсутність продуктів харчування, люди харчуються тим, що дістають масляні насіння, перетирають їх із патокою з чого випікають коржі, а також варять кормовий буряк [22, арк. 27].

З'явилися випадки людоїдства. З кінця 1932 р. до середини 1933 р. зголоднілі люди вдавалися до дитино-вбивства, людоїдства, трупоїдства. Факти канібалізму, коли батьки вживають в їжу своїх дітей були в селах: Щедровій, Бабино, Заставцях, Кудинцях, Іванківцях та ін. В цілому до середини травня 1933 р. за неповними офіційними даними було зафіксовано 71 випадок людоїдства та 9 випадків трупоїдства переважно в східних та центральних районах Поділля, тобто на родючіших землях [3, с. 6]. В с. Попівці, біднячка О. Бондарчук, член колгоспу – зарізала свою дитину та з'їла; І. Токарчук, житель с. Щедрова зарізав свого 4-х річного сина; Г. Щербак, с. Бабин – зарізала свою дитину для використання в їжу; А. Стасюк, с. Заставці – їла м'ясо своєї померлої 60-річної матері; Я. Заграйчук, с. Іванківці – зарізав 12-ти річного сусідського хлопця для використання в їжу [23, арк. 59]. Люди справді божеволіли від страшного голодування.

Одночасно збільшувалися крадіжки худоби та продуктів харчування, як наслідок активізувалися селянські самосуди. Наприклад, в ніч з 29 на 30 червня 1933 р. у с. Миколаєвцях упіймано із вкраденою коровою жителя с. Іванківці Бурлачука якого вбив натовп [23, арк. 64]. Особливу жорстокість проявляв також партійний актив. Так у с. Пашуки Славутського району члени сільради Ліпський, Кондратюк та ін. упіймали вночі злодіїв з вкраденим кабаном серед яких була жінка. Завели їх до колгоспної канцелярії, де жорстоко побили до непритомного стану. Після того підвішували їх мотузками за різні частини тіла до стелі та вибивали зізнання, щодо причетності до інших крадіжок. Голова сільради с. Кам'янка Стаднік та його замісник двічі побили гр. Денисюка та його дружину. Перший раз за те, що вони нібито вкрали корову, а другий – за невиконання

хлібозаготівлі. Голови місцевих сільрад, колгоспів привласнювали частину конфіскованого майна як заможних так і бідних односельців [24, арк. 114-115].

Селяни масово вживають в їжу тирсу, кору дерев, визбирували насіння в полі [23, арк. 46]. У повідомленні Полонського районного партійного комітету до Вінницького обкому КП(б)У під грифом „Цілком таємно” зазначалося, що по селах збільшилися випадки опухання та смертності за рахунок розкуркулених односібників, яких колгоспи не допускають до роботи. В районі збільшувалася кількість померлих за рахунок переходячого елемента з Любарського та Баранівського районів. Опухання від голоду замасковують у звітах під виглядом безбілкового опухання [25, арк. 64]. Політичний лист із колгоспу с. Сахни до Лeticівського районного партійного комітету від 11 червня 1933 р. говорить сам за себе. 50% населення села опухло від голоду. За травень та половину червня померло 25 осіб. Харчовий фонд відсутній, тому колгоспники не виходять на роботу. Це ставить під загрозу прополочну та городню кампанію зернових. Мали місце випадки зривання озимого хліба, квітів рапсу, фруктової зелені, різних болотних трав з метою споживання [23, арк. 86-87].

З відомостей про стан Славутського району на 20 липня значиться, що по колгоспам потерпало від голоду 4520 сімей, з них голодуючих і опухлих – 2135, померлих – 229, решта гостро потребує у допомозі продуктами харчування. В наслідок отриманої від держави продовольчої допомоги, на одну особу пересічно припадало 1,7 кг. харчів. З чого можна зробити висновок про те, що це зовсім не вирішувало проблеми [26, арк. 16].

Радянська влада навіть в супереч постановам про заборону обкладати податками інвалідів зобов'язала мешканця Славутського району с. Голики – Гончарука, здати державі 40 кг. м'яса. Це при тому, що останній не мав жодної домашньої тварини та був глухонімий [18, арк. 555].

В зв'язку із не виконанням плану хлібозаготівлі влада вдається до репресій. За повідомленням Солобковецького районного партійного комітету Вінницькому обкому КП(б)У під грифом „Цілком таємно” зазначалося, що в зв'язку з досяганням хліба у районі ще більше почастишали випадки знищення врожаю у вигляді зрізування колосків та витолочування зерна. Якщо спочатку випадки

зрізування колосків носили дрібний характер то тепер це набуває більших розмірів. Одночасно відмічено: „...пошкодження врожаю організовує класовий ворог – куркуль та його агентура – Петлюрівські елементи...”. В с. Підлісному Мукарові двоє селян нарізали колосків на колгоспному полі вагою в 20 кг., за що районний суд засудив селянина Колісника до 8 років ув’язнення в далеких таборах, а Кушлінську – виїзна сесія обласного суду до 10 років. В с. Томашівка гр. Стаднік, розкуркулений, як зазначають документи „злочин-рецидивіст”, два рази судимий, на колгоспному полі у найвіддаленішій ділянці декілька разів зрізував і витолочував частину озимого посіву. За що обласний суд засудив його до розстрілу.

Показовим став розгляд виїзною сесією обласного суду яка розглянула справу куркульки Ніколаєвої за зрізування колосків у с. Корначівка Ярмолинецького району. На захист підсудної у якості свідка виступив односелець Бондар. Однак несподівано для суду свідок став на захист підсудної, заявивши, що вона голодувала всю зиму і весну, та якби не односельці померла б від голоду. У партійному звіті зразу відмітили, що цей підкуркульник „проліз” до комсомолу, „агент”, що втратив „класове відчуття” виключений з організації”. Одночасно районний партійний комітет зобов’язав усі партосередки, управи та сільради посилити охорону посівів на полях [27, арк. 41-43]. Ця подія ще раз підтверджувала штучний характер голодомору.

Якщо навіть проаналізувати усі державні постанови у справі хлібозаготівельної кампанії в УСРР, що були прийняті сталінським керівництвом 1932 р., стає зрозумілим навіть не фахівцю, що ці накази цілком злочинні та окрім голоду і смерті нічого з собою не несуть. Чого варті лише положення постанови ЦК ВКП(б) та РНК Союзу РСР від 14 грудня 1932 р., що засвідчують необхідність для всіх, хто заважає здійсненню колективізації у справі хлібозаготівлі застосовувати суворі репресії, тривалі ув’язнення до концтаборів терміном від 5 до 10 років, не зупиняючись навіть перед застосуванням вищої міри покарання – розстрілом [10, арк. 441].

Колективізація, розкуркулення, репресії проти цвіту нації – інтелігенції і селянства зруйнували значний шар традиційної української національної

культури. Разом з етнокультурними надбаннями українство втратило морально-психологічну стійкість, етнічну самобутність та почуття господаря на своїй землі. Небачене насильство над українським селянством призвело до деградації національних, духовних і релігійних цінностей. В результаті більшовицького експерименту від штучного голодомору померло за приблизними підрахунками від 6 до 10 мільйонів українців. Однак ця небачена в світі гуманітарна катастрофа й досі не отримала належного суспільного осмислення в Україні. На сьогодні лише чотирнадцять країн світу визнали голод 1932-1933 рр. геноцидом української нації. Тому дане питання потребує все більше системних наукових розробок. Пам'ять про голодомор повинна стати засторогою майбутнім поколінням і не тільки для українців. На наш погляд необхідно здійснювати подальші наукові дослідження цієї проблеми з широким обговоренням громадськістю на Всеукраїнському та міжнародному рівнях.

Використані джерела та література

1. 33-й: голод: Народна книга-Меморіал / Упоряд: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К. : Рад. Письменник, 1991. – 584 с.
2. Прокопчук В.С. Архівні матеріали ЗАГСу про голодомор 1932-1933 рр. На Дунаєвщині / В.С. Прокопчук // Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (26 вересня 1997 р.). – Хмельницький, 1997. – 276-279 с.
3. Слободянюк П.Я. „Чорна дошка” України: (Події 30-х років) / П.Я. Слободянюк, Ю.В. Телячий // Хмельницький, 2001. – 126 с.
4. Рибак І.В. Голод 1932-1933 рр. на Поділлі / І.В. Рибак // Новітня історія рідного краю : (Хмельниччина на поч. ХХ-ХХІ ст.). – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 36-38; Його ж. – Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині / І.В. Рибак, А.Ю. Матвеев // – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 48 с.
5. Маркова С.В. Голодомор 1932-1933 років на Поділлі / С.В. Маркова // Монографія. – К. : МАУП, 2003. – 116 с.
6. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., 2007. – 1128 с.: фото.
7. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Служба безпеки України; Міжнар. благодійн. Фонд „Україна 3000”; Відповід. ред. В. Даниленко. – К.: ВД Стилос, 2007. – 604 с.: іл.
8. Голодомор 1932-1933 років. Геноцид українського народу / Український інститут національної пам'яті. – Київ. : Вид.-во імені Олени Теліги, 2008. – 48 с.
9. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО) – Ф.Р.3141. – Оп.3. – Спр.7.
10. Там само. – Ф.Р.1160. – Оп.2. – Спр.7.
11. Там само. – Ф.Р.1250. – Оп.1. – Спр.2385.
12. Управління Служби безпеки України по Хмельницькій області. – (далі – Архів УСБУ Хмельницької обл.). – Спр.П. – 2140.
13. ДАХМО. – Ф.П.433. – Оп.1. – Спр.120.
14. Там само. – Ф.Р.1160. – Оп.2. – Спр.11.
15. Там само. – Ф.Р.1250. – Оп.1. – Спр.2395.
16. Архів УСБУ Хмельницької обл. – Спр.П.20035.
17. ДАХМО. – Ф.П.269. – Оп.1. – Спр.3.
18. Там само. – Ф.Р.762. – Оп.2. – Спр.826.
19. Там само. – Ф.П.122. – Оп.1. – Спр.138.
20. Там само. – Ф.П.364. – Оп.1. – Спр.415.
21. Там само. – Ф.Р.6193. – Оп.1. – Спр.2833.
22. Там само. – Ф.П.269. – Спр.126.
23. Там само. – Ф.П.166. – Оп.1. – Спр.91.
24. Там само. – Ф.П.364. – Спр.419.
25. Там само. – Ф.П.269. – Спр.122.
26. Там само. – Ф.П.364. – Спр.418.
27. Там само. – Ф.П.401. – Спр.80.